

प्रकरण तिसरे

'ऑपरेशन यमू' कादंबरीतील
आशयाचे स्वरूप

BARR. BAKASAHEB KHARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

प्रकरण तिसरे

'ऑपरेशन यमू' कादंबरीतील आशयाचे स्वरूप

- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ सर्वव्यापी भीतीचा शोध
- ३.३ ओळखीचे बदलते रूप
- ३.४ दुभंगणारी व्यक्तिमत्त्वे
- ३.५ नातेसंबंधातील आंतरिक दुरावा
- ३.६ समारोप

प्रकरण तिसरे

‘ऑपरेशन यमू’ कादंबरीतील आशयाचे स्वरूप

३.१ प्रस्तावना

‘ऑपरेशन यमू’ ही मकरंद साठे यांची दुसरी कादंबरी ‘अच्युत आठवले आणि आठवण’ या त्यांच्या पहिल्या कादंबरीप्रमाणेच ही दुसरी कादंबरीही वेगळ्या पठडीतली आहे. मानवाला वाटणाऱ्या सर्वव्यापी भीतीचा शोध ते या कादंबरीमध्ये घेतात. रूढार्थाने प्रस्तावना म्हणता येणार नाही अशा लेखनाने कादंबरीची सुरुवात होते.

“सतीशच्या आयुष्यात एका आठवड्यात घडलेल्या काही घटनांचे वर्णन, हा या कादंबरीचा विषय आहे.” (पृ. क्र. ८) असं ललिता या कादंबरीची निवेदिका आपल्याला सांगते. एक अनोळखी बाई आपला पाठलाग करते आहे या कल्पनेनं सतीश धास्तावलेला आहे. निवेदिका या घटनेचा माग काढते आहे हे या कादंबरीचे मुख्यसूत्र. या सुत्रांमधून कादंबरी अनेक प्रश्न उभे करते. हा पाठलाग ‘स्त्री’चा आहे की सर्वव्यापी भीतीचा ? त्यातून निश्चित सुटका आहे का ? या पाठलागाला पूर्णविराम देता येणं शक्य आहे का ? की या पाठलागाचं स्वरूप समजून घेणं हाच त्यातून सुटण्याचा मार्ग आहे ? हे सर्व समजून घेण्यासाठी कादंबरीचा आशय प्रथम समजून घेऊयात.

३.२ सर्वव्यापी भीतीचा शोध

अमूर्ततेचा शोध घेणारा कादंबरीकार म्हणून मकरंद साठे यांनी वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. या कादंबरीमध्ये ते मानवाला ग्रासून राहिलेल्या सर्वव्यापी भीतीचा शोध घेतात. यासंदर्भात वसंत आबाजी डहाके म्हणतात, ‘चाळिशी उलटलेल्या साधारणपणे यशस्वी म्हणता येईल अशा या व्यक्तींना काय झालेले आहे ? त्यांना कसली भीती कुरतडते आहे, की पारसिक्यूनन - भावना त्रस्त करते आहे ? वारंवार मागे वळून पाहणे, आपल्या मागावर कोणी आहे का याचा शोध घेत राहणे- वास्तवापासून आणि व्यक्ती-व्यक्तींच्या परस्परसंबंधातून ते दुरावत चालले आहेत काय ? की त्यांच्या आतली निरागसता त्यांचा पाठलाग करते आहे ? भोवतीचे जग आणि त्यांची व्यक्तिमत्त्वे इतकी बदलून गेलेली आहेत की आपल्याच आतल्या निरागसतेची त्यांना भीती वाटावी. यमू बाहेर कुठे नाही. आपल्या आतच आहे आणि आचानक कुठल्या कुठल्या वळणावर प्रकट होऊन पाठलाग करू लागते.”^१

डहाके यांचे हे भाष्य आजच्या चाळीशीनंतरच्या व यशस्वी म्हणता येईल अशा

व्यक्तींच्या वर्तनावर प्रकाश टाकते. सतीश या कादंबरीचा नायकही याच प्रकारामध्ये मोडणारा आहे. सतीशच्या आयुष्यात एका आठवड्यात घडलेल्या घटना 'भीती' या केंद्राभोवती फिरतात. सतीश हुशार, चलाख, बुद्धिमान, नाटकं लिहणारा, राष्ट्रीय पातळीवर गाजलेला, एम. बी. ए. केलेला, जर्मन कंपनीत मोठा अधिकारी असणारा म्हणजे जवळपास यशस्वी असा आहे. त्याला काहीशी आंतरीक भीती वाटते व ती आतमध्ये कुरतडत राहते यासंदर्भात तो म्हणतो, "अरे काल च्यायला मला सारखं असं वाटत होतं की माझ्या मागं एक बाई अं...उभीये, अं... म्हणजे लागलीये, म्हणजे तशी नाही... अं... म्हणजे ती माझ्या मागं मागं येत्येय, She is stalking me." (पृ. क्र. २०)

सतीशच्या पाठीमागे एक स्त्री लागलेली आहे. तरीही तो घाबरतो आहे. ती स्त्री सतीशच्या मागे येण्याशिवाय दुसरे काहीही करत नाही परंतु तिचे तसे मागे येणे सतीशच्या मनात अस्वस्थता निर्माण करते. खरोखरच अशी एखादी स्त्री आपला पाठलाग करते आहे की आपल्या मनाचे खेळ आहेत हा प्रश्न त्याला पडतो. या प्रश्नामधून मकरंद साठे आजपर्यंत माणसाच्या नेणिवेत जे अव्यक्त स्वरूपात होतं त्याला व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करतात. एखाद्या हिमनगासारखा अव्यक्त असलेला मानवी मनाचा तळ धुंडाळण्याचा ते प्रयत्न करतात. त्यातील ताणतणाव ताणेबाणे यांचा शोध घेतात.

आधुनिक जीवनातील सर्व भौतिक सुखे जवळ असलेला, हवे ते करियर करू शकणारा, आवडत्या मित्रमंडळात रमलेला हा नायक सतत अनामिक भीतीने कुरतडला जात आहे. ही भीती सार्वत्रिक आहे, तिला निश्चित असे कारण नाही व आपल्यावरही बेसावध क्षणी ती स्वार होते. सतीशला वाटणारी भीती ही एका स्त्रीची नाही तर ती वेगळ्या स्वरूपाची आहे. या संदर्भात निवेदिका ललिता म्हणते, "पण हे वेगळं आहे ना ! हे नेहमीचं Stalking नाहीये. मला आतूनच जाणवतंय. हे नेहमीसारखं, विकृत माणसानं केलेलं, पोलिसात जाऊन सहज थांबवता येणारं Stalking नाही. नाहीतर सतीशसारख्या माणसानं ते कधीच थांबवलं असतं. तो असा 'अबला' कसा झाला ? एवढ्याशा - म्हणजे कोणीतरी बाई वेड्यासारखी त्याच्यामागे येतेय - एवढ्यानं सतीशसारखी वयानं, - अधिकारानं मोठी आणि शिवाय पुरुष अशी व्यक्ती, अबला होणं शक्य नाही... यमूजवळ काहीतरी हत्यार असणार. मानसिक हत्यार, सामाजिक हत्यार, समाजानं मानलेल्या नैतिकतेतून तयार झालेलं, सतीशला अबला बनवणारं हत्यार. अबला नव्हे 'अबल' बनवणार!" (पृ. क्र. ३९)

सतीशच्या पाठीमागे लागलेली स्त्री चाळिशीतली आहे. मध्यम उंचीची, बरीच बारीक बांध्यांची. साडी, नाक अपरं, रोखून बघते. पण बघण्यात कामूकता नाही. नुसतीच बघते म्हणजे बधीरपणे बघते. पण वेडी नाही. अशा स्वरूपाची आहे. ती कशी दिसते याचा शोध सतीशप्रमाणे, निवेदिका ललिताही घेते. परंतु प्रत्येक वेळी 'ती' म्हणजे यमू वेगळीच भासते त्यामुळे हा प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचा बनतो. सतीशला प्रथम आपला पाठलाग करणारी 'ती' आपल्या कंपनीतील कामगार पल्लवी वाटते. नंतर ती पल्लवी नाही तर ती मैत्रीण संयोगिता वाटते. पुढे ती संयोगिताही वाटत नाही तर ती त्याच्या लहानपणीची आजी वाटते. त्यामुळे तीची ही बदलणारी रूपे पाहून सतिश जास्तच धास्तावलेला आहे. तीच्या बदलणाऱ्या रूपाबरोबर तिच्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोनही बदलतो. सतीशला ती निरागस वाटते, सेक्सी वाटते, पुढे ती अशी न वाटता रोखून रागाने पाहते असे भाव सतीशला गोंधळून टाकतात. ती सतीशला ज्यापद्धतीने चक्रावून टाकते त्यापद्धतीने ती ललितालाही चक्रावून टाकते. कारण ललिताला प्रथम ती 'यमू' वाटते नंतर नलू वाटते. कॅमेरामन पंडाला तर ती दिसतच नाही. ललिताने यमूचे काढलेले फोटो पाहून मंजूला तो फोटो सरिता म्हणजे सतीशच्या बायकोचा वाटतो. तर तोच फोटो सदानंदला ललितासारखाच वाटतो. यावरून सतीशचा पाठलाग करणारी ती जी कोणी असेल ती मूर्त स्वरूपातील स्त्री नसून ती अमूर्त स्वरूपातील निरागसता मूर्त स्वरूपात भीतीच्या रूपाने प्रकट होत आहे. त्यामुळे या भीतीचे स्वरूपही खूप भयानक आहे.

प्रत्येकाला वेगवेगळी वाटणारी यमू प्रत्यक्षात जेव्हा सतीशच्या समोर उभी राहते तेव्हा सतीश पुरुष असतानासुद्धा जे घाबरतो ते घाबरणे धक्कादायक असेच आहे, यमू सतीशशी काही बोलण्याचा प्रयत्न करते. परंतु तिच्या तोंडातून शब्द फुटत नाही. त्यावेळी सतीश एका जागी कोणीतरी संमोहित केल्यासारखा उभा राहतो. सतीशच्या चेहऱ्यावरची भीती पाहून ललिताही दचकते. कारण एवढा घाबरलेला माणूस तिने फक्त काश्मिरात काम करत असताना पाहिला होता. अशा भीतीतून सावरण्यासाठी व यमूपासून सुटका करून घेण्यासाठी सतीश आपल्या पूर्वापार चालत आलेल्या 'सामाजिक संस्था' मध्येच उपाय शोधतो. तो यमू पाठलाग करत असताना शहरातील सर्वात मोठ्या वेश्यावस्तीमध्ये जातो असे केल्याने यमू त्याचा पाठलाग करणे थांबवते. सतीशचा हा उपाय लागू पडतो कारण पुढे वर्ष झाले तरी आजून यमू सतीशला आणि ललितालाही दिसली नाही. त्यामुळे सतीश शांत झाला आहे. या उपायाबाबत सतीश म्हणतो, "मी त्या गल्लीत गेलो आणि जो काही चेहरा झालाय 'ति'चा

! Didn't you see ?.... 'ती' कधीही येणार नाही परत आता !... 'ति' च्या चेहऱ्यावर जे काही उमटलं त्यावरून माझी खात्री झालीय. म्हणजे ती कदाचित प्रयत्न करतही राहिल, पण मला आता 'ति'च्यावरचा खात्रीलायक उपाय मिळालाय..... She won't come back'' (पृ. क्र. १००)

या कादंबरीमध्ये सतीशला केंद्रभूत धरून साठे जरी लिहीत असले तरी ते सर्व मानवाला वाटणाऱ्या सर्वव्यापी भीतीचा शोध घेतात. कादंबरीतील सतीशबरोबरच इतर पात्रेही घाबरलेली आहेत. याबद्दल निवेदिका ललिता म्हणते, "मला भीतीपण वाटायला लागली. मी बऱ्याच गंभीर प्रसंगात व्यावसायिक निमित्तानं गेलेय. दंगा, अपघात, नैसर्गिक प्रपात, अतिरेक्यांचे हल्ले, अनेक - पण या सगळ्या मोठ्या पडद्यावरच्या मानवी दुःखान्तिका होत्या इथं सतीश ही एकच व्यक्ती होती, ही व्यक्ती माझा मित्र होती आणि घटना अशी होती, की जणू माझ्यामागं कुणी लागलयं असं मला वाटायला लागलं होतं. माझ्याच नव्हे तर सगळ्यांचाच सदानंदच्या, माधवच्या, पंडाच्या, अंजूच्या, बुधाच्या - सगळ्यांच्याच मागं कोणीतरी आहे. प्रत्येक कोपऱ्यात, प्रत्येक सावलीत कोणीतरी आहे. प्रत्येकाच्या मानेवर कसलं तरी ओझं आहे. आमच्या सगळ्यांच्या एकजात मानेवरचं ओझं - यमू! मानेवरच ओझं - न कळणारी यमू!" (पृ. क्र. ६८)

अशा या अज्ञात सर्वव्यापी भीतीचा शोध मकरंद साठे कादंबरीमध्ये घेतात. इतर भीतीपेक्षा ही भीती वेगळी आहे म्हणूनच हा भीतीचा शोध मनामध्ये अनामिक थरार निर्माण करतो. साठे यांच्या या कादंबरीच्या जन्मापासूनच तिचा वास्तव कथनाशी संबंध जोडलेला आहे. वास्तव हे सरळसाधे, एकायामी नसते याची खोल जाणीव करून देणारी ही कादंबरी आहे. आपली नीट जोपासलेली व्यक्तिमत्त्वे उसवत नेणारी ही कादंबरी आहे. वास्तवाचे केवळ कथन करणारी ही कादंबरी नसून ती मानसिक आत्मिक प्रश्न निर्माण करते.

३.३. ओळखीचे बदलते रूप

'ऑपरेशन यमू' या कादंबरीच्या प्रारंभीच ओळखीमधील विविधता आपल्याला दिसून येते. ही विविधता एका व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीबद्दलची ओळख नवीन वाटते, ओळख बदलते तर कधी कधी स्वतःचीच ओळख नवी वाटते. कादंबरीमध्ये हे ओळखीचे बदलते रूप वारंवार प्रकट होते. कादंबरीची निवेदिका ललिता प्रारंभीच म्हणते,

"या गोष्टीचा हा प्रास्ताविक भाग, मी मुळात कादंबरी लिहून पूर्ण केली, तेव्हा त्या हस्तलिखितात नव्हता... मी लिहिलं त्यामागचे माझे हेतूच वेगळे होते. हे हेतू नंतर बदलले. जी 'ओळख'

जी 'Identity' माझी आहे असं मानून मी मुळात ते लिहिलं होतं, त्यापेक्षा नंतर माझ्याच, पण एक वेगळ्या 'ओळखी' तून मी त्याकडे पाहू लागले... त्यामुळे आधी हे लिखाण जे काही होतं, ते नंतर सर्जनशील वाटू लागलं. म्हणजे आधी मी जेव्हा ते लिहिलं तेव्हा मी एक सर्जनशील लेखक आहे अशा भूमिकेतून, अशा 'ओळखी', तून 'अस्मिते' तून मी ते लिहिलं नव्हतं." (पृ. क्र. १)

दुसऱ्याची ओळख ज्यापद्धतीने आपल्याला नव्याने होत असते त्याचपद्धतीने आपली ओळखही आपल्याला नव्यानेच होत असते. निवेदिका ललिता स्वतःला नव्याने ओळखते त्याचबरोबर इतर पात्रांच्या ओळखीही पुन्हा एकदा नव्याने ती आपल्याला घडवून आणते. माझी ओळख काय ? हा प्रश्न मुळातच गहन आहे. 'ओळखपूर्व विवेक' या आपल्या व्याख्यानात प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. अमर्त्य सेन म्हणतात, "आपल्या 'ओळखी'त सामाजिक परिस्थितीच्या जाणिवांचा वाटा असला तरी त्या ओळखी केवळ समाजातून, सामाजिक मान्यता लाभलेल्या परंपरामधून ठरत नाहीत. आपण आपली विवेकबुद्धी वापरून त्या बदलू शकतो, आपल्याला या निवडीचे स्वातंत्र्य असते; आपण एकाच समाजाचे – इतर जगापासून पृथक अशा समाजाचे – संपूर्ण घटक म्हणून जगत राहण्याचे कारण नाही; त्या समाजातून सहज उद्भवणाऱ्या ओळखीपासून वेगळ्या ओळखी आपण विचारांती धारण करू शकतो." २

सेन यांच्या मते आपण विचारांती आपली वेगळी ओळख धारण करू शकतो. परंतु काही वेळा अनपेक्षितपणे आपली वेगळी ओळख प्रकट होत असते याचा प्रत्यय कादंबरीची निवेदिका ललिता हिला येतो. त्यादृष्टीने ती इतरांच्या ओळखी तपासते त्यातून त्यांची विविध रूपे प्रकट होतात. ही ओळख ज्यापद्धतीने बदलते त्यानुसार काळानुसारही ओळख बदलते. काळ बदलला आहे, बदलतो आहे. झपाट्याने बदलणाऱ्या पर्यावरणामुळे आपल्या समाजमनाला भोवळ आलेली आहे त्यामुळे स्वतःची 'ओळख' पटवण्यात तो अपयशी ठरतो आहे. यासंदर्भात सदानंद ललिताला म्हणतो, "अगं जग इतकं मोडू आहे आणि आपण इतके छोटेसे कोण ओळखतंय आपल्याला – म्हणजे अगदी दर आठवड्याला टी. व्ही. वर दिसणाऱ्या तुझ्यासारख्या बाईलासुद्धा...टी. व्ही. वर शंभर चॅनल्स येतात आजकाल आणि त्यातले वीस-पंचवीस तरी तुझ्या चॅनेलसारखे असतात – डिट्टो. त्या प्रत्येक चॅनेलवर तुझ्यासारख्या पंचवीस बाया.... कोण ओळखताय. उगाच स्वतःला फार फेमस समजू नकोस."

(पृ. क्र. ६)

सदानंदच्या मतानुसार सध्या व्यक्तीची स्वतंत्र अशी ओळख पुसली गेली आहे.

व्यक्तीची स्वतंत्र अशी ओळखच अस्तित्वात राहिलेली नाही. यासंदर्भात तो म्हणतो, "सगळे साच्यातून निघालेल्या गणपतीसारखे. कोण ओळखतंय यात आपल्याला, अगदी Specifically असं ? एकाच साच्यातून निघालेले गणपती येतात वेगवेगळे ओळखता ?"

(पृ. क्र. ७)

या कादंबरीमध्ये निवेदिका ललिता, सदानंद यांच्या मनामध्ये ओळखीच्या बाबतीत संभ्रमावस्था आहे, द्विधा अवस्था आहे. अशीच अवस्था या कादंबरीचा नायक सतीशचीही आहे. सतीशचा पाठलाग करणाऱ्या यमूची रूपे प्रत्येक वेळी बदलतात. त्यामुळे सतीश चक्रावतो. तो म्हणतो, "... मला उगाच सगळं अवघड वाटायला लागलंय. 'ती' दरवेळी असते 'ती' च पण दर वेळी वेगवेगळ्या कुणाकुणाशी तिचं साम्य आहे. असं मला वाटायला लागतं. 'ती' दिसली की मी स्वतःच आरशात वेगवेगळा दिसायला लागतो. 'ती' वेगवेगळी वाटते, दरवेळी, थोडी थोडी, 'ती' दरवेळी असते 'ती' च. माझ्याशी काहीतरी अनाकलनीय संबंध असलेली... आणि तरीही साली घाबरट. मग मी एकटा उतरच नाही. असं काहीतरी होतं च्यायचं. I start felling that I am not 'a' self... but I am many selves. तिचंही अनेकवचन होतं, माझंही, हे मूर्खपणाचं होत चाललंय, हे कळतंय मला."

(पृ. क्र. ६६)

यापुढे सतीशला मग ती कोण आहे ? मी कोण आहे ? असा प्रश्न पडतो म्हणजे सतीशलाही ओळख पटवण्यामध्ये अपयश येऊ लागले आहे. एकंदर सतीशच्या माध्यमातून एकूणच पिढीचे ओळखी पटविण्याविषयीचे हे अपयश आहे हे सूचित होते. ज्याठिकाणी व्यक्तीला स्वतःची ओळख पटवण्यात अपयश येऊ लागलं आहे त्याठिकाणी तो दुसऱ्याशी नवीन ओळखी कशाला वाढवत बसेल. म्हणून तर सतीश म्हणतो, "कोण नवीन नाती जोडत बसणार आता. नवा माणूस घ्या. त्याला समजून घ्या. स्वतःला express करा... मी कोण ते तिला सांगा आणि ती कोण ते समजून घ्या." यामुळे व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये एकाकीपणा वाढू लागला आहे आणि सध्याच्या काळातील परिस्थितीचा हा अपरिहार्य भाग आहे. म्हणून या संदर्भात डॉ. प्रल्हाद वडेर म्हणतात, "माणसामाणसांत संवाद तुटत चालला आहे. नाती विस्कटलेली आहेत. साध्याशा गोष्टीतही भीती वाटते. त्यात स्वतःच्या 'प्रेस्टिज' चाही प्रश्न महत्त्वाचा आहे. पैशाच्या जोरावर सगळं भागवून घेऊ, असा एक विश्वास आहे. वेगवेगळ्या पातळीवर 'ऑपरेशन यमू' ही खऱ्या अर्थानं एक मती गुंग करणारी कादंबरी आहेच; पण अधिक ही काहीतरी आहे"^३

३.४ दुभंगणारी व्यक्तिमत्त्वे ✓

'ऑपरेशन यमू' च्या कथानकात सुरुवातीला पुरुषाच्या मागे लागलेली स्त्री एवढीच यमूची ओळख होते. नंतर मात्र मानवी स्वभावाचे अनेक पैलू समोर येतात. सुखासीन आयुष्य जगणाऱ्या ललिता सकट तिच्या मित्रमंडळाला एका अनामिक भावनेने ग्रासले आहे. सततचे दडपण, भीती, तणाव यांच्या मनावर सतत आघात करत असतो. त्यातच यमूचे अचानक झालेले आगमन सर्वांना कळले नाही, तरी तिची छाया इतरांवरही पडलेली दिसते. यातूनच कादंबरीतील पात्रे विखंडीत स्वरूपात आपल्यासमोर येतात आणि तोच या कादंबरीचा वेगळेपणा ठरतो.

सतीशला वाटतं कुणीतरी बाई आपला वेळी-अवेळी पाठलाग करते आहे. ही काही 'भानगड' नसून खरंच काहीतरी गूढ आहे हे पटून ललिता या प्रकरणाचा छडा लावण्यासाठी पुढे सरसावते त्यावेळी ललिता सतीशच्या पाठीमागे लागली आहे अशी कल्पना करते. म्हणजे आपले व्यक्तिमत्त्व दुभंगून ते यमूच्या व्यक्तिमत्त्वाशी जोडून पाहते त्यावेळी ती म्हणते, "सतीश पुढं चाललाय. मी त्याला चुकवून त्याचा पाठलाग करत्येय. सतीशनं एकदम वळून पाहिलं. माझ्या छातीत धडधड होतेय. मला पळालं पाहिजे. मला कुणीतरी ढकलतंय. मी पळतेय." (पृ. ३६)

आपले अस्तित्व विसरून दुसऱ्याच्या अस्तित्वाशी जोडून त्याआधारे स्वतःच्या अस्तित्वाचे चित्रण करण्याचा ललिताचा प्रयत्न एकूण मानवी अस्तित्वाबद्दलची आपली कल्पना व्यक्त करताना दिसतो. यापेक्षाही पुढे जाऊन ललिता आपले व्यक्तिमत्त्व विखंडीत स्वरूपात अनुभवते. ती म्हणते, "तो जाड्या नाहीये... म्हणजे जाड्या आहे पण खरं तर मीच जाड्या आहे. जाड्याच्या शरीरात मी आहे. शरीर जाड्याचं आणि मन माझं. आणि या अशा जाड्याच्या म्हणजे माझ्या मागं कोणीतरी येतंय... यमू! नाही तीपण मीच आहे. माझ्या मागे मीच. (पृ. क्र. ३७)

या पद्धतीने ललिता आपले अस्तित्व विसरून ते सतीश, सदानंद, जाड्या यमू यांच्या स्वरूपात ताडून पाहते. परंतू यातून अधिकच गोंधळ वाढतो. शेवटी ललिता ठरवते मी पत्रकार आहे. मी अशा विचारांती विचलित होता कामा नये. माझं व्यक्तिगत आयुष्य मी वेगळं काढू शकले पाहिजे. सगळेच नीट वेगवेगळं ठेवलं पाहिजे. अशा या विचारात रात्र घालविल्यानंतर सकाळी तिला कळते मी सदानंदही नाही, मी यमू नाही, मी सतीश नाही, मी इतर कोणीही नाही, मी ललिता आहे. हे झाले वास्तवामध्ये परंतु तरीही प्रत्यक्ष विखंडीत व्यक्तिमत्त्वाचा प्रत्यय तिने घेतलेला असल्याने तिच्या स्वप्नातही तोच प्रत्यय तिला येतो.

“एका रात्री मला स्वप्न पडले. त्यात मी चहा पीत खिडकीतून बाहेर बघत उभी होते. चहा संपवून मी कप स्वयंपाकघरात विसळायला घेऊन जाऊ लागले. जाता जाता मी खोलीतल्या आरशासमोर गेले. मी सहज आरशात पाहिलं – तर माझ्यामागं यमू ! आणि यमू नुसतीच नव्हे तर हातात एक व्हिडीओ कॅमेरा घेऊन... मी थिजले, घाबरले. यमूच्या मागं मला सदानंद दिसायला लागला. माधव, जाड्या, बॉस सगळेच. त्यांच्याही मागं परत यमू मी हातातला कप आरशावर फेकून मारला. आरशाला असंख्य तडे गेले. त्या प्रत्येक तुकड्यात आमच्या सगळ्यांचे आणि यमूचे तुकडे. कुठे माझा गाल, तर कुठे यमूचं नाक, कुठे सदानंदचा हात, तर कुठे माधवचं पाऊल, तर कुठे यमूचे डोळे... मी ताडकन उठून बसले तरी ते तुकडे डोळ्यांसमोरून जाईनात. मला दरदरून घाम फुटला.” (पृ. क्र. १०४)

अशा पद्धतीने यमू वास्तवाबरोबर, स्वप्नामध्येही ललिताच्या मनावर अधिराज्य गाजवू पाहते. तेव्हा ललिता स्वतःच्या आयुष्यातून यमूला घालवण्यासाठी प्रयत्न करते. लिखाणाचा मार्ग ती अवलंबते व त्यातून कादंबरी साकार होते. अशा पद्धतीने अतिशय समर्थपणे ललिता स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दुभंगलेपण अनुभवते. इतर पात्रांचे व्यक्तिमत्त्वही विखंडीत स्वरूपात आपल्यासमोर मांडते.

३.५ नातेसंबंधातील आंतरिक दुरावा

आज जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेमध्ये व्यक्ती दुसऱ्यासाठी वेळ देऊ शकत नाही. यातूनच सध्याचे युग हे स्पर्धेचे व धावपळीचे असल्याकारणाने व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये दुरावा निर्माण होत चालला आहे. मैत्रीच्या नातेसंबंधामध्येही आपलेपणा राहिलेला नाही. दररोज बरोबर असणारे मित्रही बाह्यांगाने बरोबर असतात परंतु त्यांच्या नातेसंबंधामध्ये मात्र आंतरिक दुरावा निर्माण होऊ लागला आहे. त्याचे स्पष्ट संकेत आपल्याला ‘ऑपरेशन यमू’ या कादंबरीमध्ये मिळतात.

या कादंबरीमध्ये ललिता, सतीश, सदानंद, जाड्या, अंजू, बुधा, संयोगिता इ. मित्रांचा गृप आहे. आपल्या य गृपबद्दल ललिता म्हणते,

“या गृपमधली मी आणि इतरही काहीजण मध्यंतरी काही वर्ष शहराबाहेर होतो. आजही आमच्या मूळच्या गटातले अनेकजण बाहेरच आहेत. काही बाहेरगावी जाण्यात आहेत, काही बाहेरगावहून परत येण्यात आहेत. पण केंद्रस्थानी असलेला गट, याच शहरात कायम असणाऱ्यांचा आहे. त्यांच्याभोवती आमचा गृप फिरत असतो. कॉलेजच्या दिवसापासून आजतागायत आम्ही एका उडप्याच्या रेस्टॉरंटमध्ये संध्याकाळी भेटतो.” (पृ. क्र. ६)

असा हा एकत्र जमणारा गृप पूर्वीसारखा निखळ राहिलेला नाही. प्रत्येकजण तणावाखाली वावरू लागलेला आहे त्यांच्या या स्वभावाचा परिणाम गृपवरती होऊ लागला आहे आणि वैफल्यग्रस्तता हे त्यामागील मुख्य कारण आहे असे दिसून येते. या तुटकपणाबद्दल भाष्य करताना ललिता म्हणते,

“आजकाल बऱ्याचवेळा असं होतयं... सगळ्यांचच सगळ्यांच्याच बाबत होतंय. त्या गप्पांचा वैताग यायला लागलाय. प्रत्येकजण आपलीच वैफल्यग्रस्तता धरून बसायला लागलाय. दुसऱ्यांच्या... म्हणजे काही लोक वैतागवाणीच व्हायला लागलीयेत. त्यांचे विषय बदलत नाहीयेत. तर इतर काहीजण वाढतच नाहीयेत... पण विशिष्ट वेळ झाली की जाण्याची आणि भेटण्याची सवय इतकी झालीय की सोडवतपण नाही. तेव्हा कधीकधी सवयीन जाणं, कधी कधी वैतागून नं जाणं असं सगळ्यांचंच चालू आहे.” (पृ. क्र. १५)

ललिताच्या ह्या गृपमधील सदस्य कधी उत्साहाने तर कधी नाइलाजाने सवय म्हणून एकमेकांना भेटत राहतात. त्यांच्यातील हा अंतरिक दुरावा इथून पुढे वाढतच जातो. पूर्वी कधी तक्रारी झाल्या तर फाटाफूट व्हायची किंवा चटकन जमवून तरी घेतलं जायचं परंतु सध्या सर्वजण बदलले आहेत प्रत्येकजण दुसऱ्याला ओळखू न येण्याइतपत बदलला आहे त्याबद्दल विचार करताना ललिता म्हणते, “काल मी नसताना कुठल्या तरी विषयावर बरीच ठणठणीत चर्चा झाली असणार. अगदी व्यक्तिगत बाबी निघतील इतकी आजकाल चर्चा झाली की त्या निघतातच. पूर्वीही निघायच्याच पण पूर्वी, ‘अजून भरपूर भविष्य आहे.’ अशी एक भावना होती सगळ्यांनाच. सगळ्यांच्या सगळ्या अस्मिता, सगळ्या Identities अशा एकाच चौकटीतून उमललेल्या होत्या. त्या उरलेल्यांना माहिती होत्या. आता अशा एकसंघ चौकटीच उरल्या नाहीत. सगळे कळतच नाही त्यामुळं.” (पृ. क्र. १६)

आता अशा सगळ्यांच्या ओळखी बदलल्या आहेत. त्यामुळे काहीच कळत नाही ही ललिताची प्रतिक्रिया खूप बोलकी आहे. कारण वरवर पाहता सर्वजण येतात, बसतात, बोलतात परंतु त्यामध्ये कुठेतरी उणीव आहे. काहीतरी कमी आहे याची जाणीव तिला होते. आतापर्यंत नाट्यसंबंधामध्ये निर्माण झालेला हा अंतरिक दुरावा जाड्या आणि सतीश यांच्यामध्ये नाटकाच्या तालमीच्या वेळी झालेल्या प्रसंगावरून दृश्य स्वरूपात पुढे येतो आणि ते एकमेकांच्याबद्दल अतिशय कडवट प्रतिक्रिया देऊन आपला राग व्यक्त करतात. सतीश जाड्याबद्दल आपला संताप व्यक्त करताना ललिताला म्हणतो. “ते मरू दे गं । just don't care ... जाड्या काय. त्याची नाटकं काय आणि त्यांच्या

Commitments तरी काय ! नाटक करून बक्षिस मिळवण्याचा कंटाळा कसा येत नाही यांना या वयात... मरु दे तो जाड्या (पृ. क्र. ८७)

एकेकाळी नाटकाशी बांधिलकी मानणाऱ्या जाड्याला सतीशचे हे बोलणे, वागणे अस्वाभाविक वाटते. सतीश चे हे जाड्याबद्दल कंटाळवाणेपण, वैतागलेपण, तुच्छतावादी बोलणे जसे आहे तशीच प्रतिक्रिया जाड्याकडून सतीशविरुद्ध उमटते तो म्हणतो, "काय कुत्र्यासारखं वागायला लागलाय तो आजकाल... कोण समजतो स्वतःला ?...कोणी Director झालं नाही काय कधी कुठल्या फालतू कंपनीचं... तालमीला बोलावलं तरी उपकार केल्यासारखं महिन्याभरानं कधीतरी येतो आणि येतो तेंव्हा हे असं ? कुठे गेली याची Commitment नाटकासाठीची सगळे साले Success च्या मार्गं... मरु दे... जाऊ दे च्यायला. त्याच्याशी ठेवायचाय कुणाला संबंध ? मी कशाला डोकं घेतोय तापवून याच्यासाठी ?" (पृ. क्र. ९२)

सतीश आणि जाड्या यांच्या या परस्परविरोधी प्रतिक्रिया पाहिल्यावर ललिता चक्रावून जाते. गृपमधल्या मित्रांच्या भावना ह्या सतत बदलणाऱ्या राहतात, क्षणात एक. तर दुसऱ्या क्षणात दुसरं. अतिरेक, राग, सहानुभूती, तिऱ्हाईतपणा यामुळे वाचकही अतंर्मुख होऊन जातो. 'यमू' प्रकरणावरून सतीश आणि ललिता यांच्यामधले संबंधही कमालीचे ताणले जातात ते एकमेकांविरुद्ध समोरा-समोर बोलतात. यामुळे काही दिवस अस्वस्थतेमध्ये ललिता घालवते. एवढे सारे होऊनही त्यांचा गृपमात्र अजून टिकून आहे. त्याचे कारण कादंबरीचा समारोप करताना निवेदिका ललिता सांगते, "दीडेक वर्ष उलटून गेलं आहे. आम्ही सगळेच शांत झालो आहोत. यमूही परत आलेली नाही. गृपमधील भांडणाची Phase ही गेली आहे. एकंदरीने एकमेकांत आणि इतर कशातच गुंतण्याची प्रतच आता पूर्वीपेक्षा वेगळी झाली आहे आमच्या सगळ्यांचीच. सगळेच तसे हुशार आहेत आमच्या गृपमधले तेंव्हा बहुधा संबंध तसेच राहतील अशी आशा करते." (पृ. क्र. १०६)

याठिकाणी कादंबरीचा समारोप करताना तर या गृपमधील नातेसंबंधामध्ये अधिकच दुरावा निर्माण झाला आहे हे लक्षात येते. ललिता आपला हा गृप यापुढेही टिकेल अशी आशा व्यक्त करते. परंतु तीला याबद्दल संभ्रम आहे. खात्री नाही म्हणून ती बहुधा संबंध तसेच राहतील अशी शक्यता व्यक्त करते. मकरंद साठे या कादंबरीतून मानवाच्या अमूर्त अशा भाव-भावनांचा शोध घेतात. मानवाच्या मनामध्ये जे अव्यक्त राहिलेले आहे ते याठिकाणी ते व्यक्त करायला लावतात. त्यामुळे अमूर्ताचा शोध

घेणारा कादंबरीकार म्हणून मकरंद साठे यांचा उल्लेख करणे गरजेचे आहे. रूढ अर्थाने सात दिवसामध्ये घडणारे कथानक या कादंबरीमध्ये येत असले तरी मात्र अनंत काळापासून मानवाच्या मनामध्ये दडून राहिलेल्या अव्यक्त भावनांना इथे ते वाट करून देतात हे या कादंबरीचे मोठे यश आहे.

३.६ समारोप

मकरंद साठे यांच्या 'अच्युत आठवले आणि आठवण' व 'ऑपरेशन यमू' या दोन्ही कादंबऱ्यांनी वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांची कथनपद्धती आणि कथानक ही विचार करायला लावणारी आहेत. काहीसे चमकत्कारीक वाटावे असे वास्तव त्यांच्या कादंबऱ्यात आकार घेत असते. हे वास्तव वाचकांना एकाचवेळी झपाटून टाकते आणि नकोसेही वाटते. या दोन्ही कादंबऱ्यातून वास्तवाचा विशेषतः सामाजिक वास्तवाचा, एकमेकांशी काय संबंध आहे याचा शोध साठे आपल्या साहित्यामधून घेतात.

आधुनिक कादंबरीची काही वैशिष्ट्ये म्हणजे माणसाचं एकाकीपण आणि नैतिक मूल्यांच्या अवनत काळातला त्याच्या नात्यातील शोध त्याचबरोबर आजपर्यंत माणसाच्या नेणिवेत जे अव्यक्त स्वरूपात होते त्याला व्यक्त करण्याचा लेखकाचा प्रयत्न ही ऑपरेशन यमूची वैशिष्ट्ये म्हणून डॉ. प्रल्हाद वडेर नोंदवतात, तसेच स्वसंदर्भयुक्तता हा ऑपरेशन यमूचा महत्त्वाचा विशेष म्हणूनही आपणास नोंदवता येतो. यासंदर्भात डॉ. हरिशचंद्र थोरात म्हणतात, "अभिजात कादंबरी जे झाकून ठेवू पाहते, ते ही कादंबरी उघड करून दाखवते. वरची रंगसफेदी खरवडून आतला सांगाडा जाणीवपूर्वकतेने समोर आणू पाहते. स्वतःच्या घडण्यामागील जाणीवपूर्वकता वाचकांच्या दृष्टिपथात यावी याचा कमी-अधिक कसोशीने प्रयत्न करते. ती केवळ कथानक सांगत नाही. कथानक कसे व का घडले जाते आहे हे सांगतेच, शिवाय हे कथानक आहे हे सुध्दा स्वच्छपणे कबूल करते. ज्या संकेतव्यूहाचे पालन करायचे त्या संकेतव्यूहाविरुद्ध ती बंडखोरी करून थांबत नाही, तर पालन करावयाचा संकेतव्यूह केवळ संकेतव्यूह आहे व त्यामुळे तो यादृच्छिक आहे, हे देखील आधोरेखित करते. स्वतःच स्वतःच्या अस्तित्वात येण्याच्या रीतीवर भाष्य करू लागते. ती एकाचवेळी कादंबरी आणि कादंबरी समीक्षा होऊ लागते."४ 'ऑपरेशन यमू' मध्ये हे सर्व घडताना दिसते. कादंबरीलेखनाचा प्रवास जाणीवपूर्वक मकरंद साठे वाचकांच्या दृष्टिपथात आणून देतात. कादंबरीच्या स्वसंदर्भयुक्ततेमुळे निर्माण होणारा कथाबंध हा 'ऑपरेशन यमू' चा महत्त्वाचा विशेष म्हणून नोंदवावा लागेल.

संदर्भ सूची

१. डहाके, वसंत आबाजी - 'मकरंद साठे यांच्या कादंबऱ्या'
प्रिय रसिक, पॉप्युलर प्रकाशन, डिसेंबर २००७,
(पृ. क्र. ९)
२. साठे, मकरंद - 'सांस्कृतिक अस्मिता आणि जागतिकीकरण'
मुंबई, लोकवाङ्मय गृह पहिली आवृत्ती (१)
डिसेंबर २००३, (पृ. क्र. ३)
३. वडेर, प्रल्हाद - 'मती गुंग करणारी कादंबरी' साप्ताहिक सकाळ,
१८ जून २००५.
४. थोरात, हरिश्चंद्र - 'लेखकपणाचा क्रमाक्रमाने घडत जाणारा मृत्यू'
साक्षात, जुलै - ऑगस्ट सप्टेंबर २००२, औरंगाबाद,
(पृ. क्र. २३)